

К о ц ю б а З. Г.

РЕФЛЕКСІЯ ПОБУТОВОЇ СВІДОМОСТІ В РІЗНОМОВНОМУ ПРОВЕРБАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ (ВІД УНІВЕРСАЛЬНОГО ДО НАЦІОНАЛЬНОГО)

Л. : ДП «Видавничий дім “Укрпол”», 2010. — 472 с.

На одне з чільних місць у сучасній лінгвістиці сьогодні висунулася проблематика досліджень ідіотнічного й універсального в різноструктурних мовах, створення теорії універсальних комунікацій. Один із підходів до розв'язання цієї різноаспектної проблеми репрезентовано в рецензованій монографії, у якій на основі зіставлення прислів'їв і приказок української, російської, польської, англійської, французької та деяких інших мов подано результати досліджень особливостей паремійної вербалізації універсальних і національних базових світоглядних засад їх носіїв. Аналіз паремійного матеріалу з опорою на принципи лінгвокультурології та лінгвокогнітології дав змогу авторці з'ясувати місце і роль паремій зіставлюваних мов у когнітивній базі народів-носіїв, установити значення цих одиниць як частин мовної картини світу, висвітлити особливості співвідношення універсальних і національних елементів у різномовних паремійних корпусах.

Дослідження проводиться загалом у плані синхронії. Елементи діахронії застосовано з метою визначення хронологічних меж виникнення деяких паремій, їх міжмовної міграції і трансформації, а також для з'ясування варіативності прислів'їв і приказок унаслідок дії часового чинника, тривалості побутування паремійних одиниць у мовах, історичного розвитку ключових слів аналізованих паремій.

Оскільки авторка переконана, що «кодне окремо взяте прислів'я чи приказка не може категорично вважатися загальнонародним переконанням, виразником національного характеру чи способу мислення» (с. 40), аналіз паремій у праці проводиться не ізольовано, а системно — в межах відповідних паремійних тематичних блоків і груп. Фактичний матеріал дослідження, дібраний із 45 паремійних словників, збірок, довідників, фразеологічних словників, частину з яких уперше залучено до наукового аналізу, є, безпе-

речно, достатньо повним. Функцію *tertium comparationis* при зіставленні виконував латиномовний паремійний корпус. Урахування принципу зіставності, що нерідко ігнорується дослідниками паремій, — передумова адекватного добору матеріалу для рецензованої праці.

Термінологічний апарат дослідження є загалом добре продуманим. У монографії обстоюється вживання філософських і психологічних термінів «побутова свідомість» (цей термін або вживаний також сьогодні його розширеніший варіант «повсякденно-побутова свідомість» видаються адекватнішими, науковішими порівняно з більш уживаним на пострадянському лінгвістичному просторі терміном «наївна свідомість» і, відповідно, «наївна картина світу», хоча в монографії використовуються також і останні визначення), «колективна свідомість», «рефлексія», виражається авторське ставлення до широко вживаного в сучасній лінгвістиці поняття «концепт», пояснюється використання термінів «паремійний тематичний блок», «паремійна тематична група». Як похідний прикметник від іменника *прототип* на позначення одного з ключових понять сучасної когнітивної семантики в монографії (як, до речі, і в більшості праць відповідної тематики в сучасному вітчизняному мовознавстві) вживається *прототиповий* (с. 101 та ін.), однак кращим видається все-таки варіант *прототипний*, який усуває із внутрішньої форми прикметника мимовільне асоціювання з *типовий* у значенні «характерний» і ставить його в один ряд з певною мірою суміжними одиницями *архетипний*, *стереотипний* і под. Замість *англомовляни* (с. 350, 365, 391 та ін.), тобто носії англійської мови, варто було б, очевидно, вживати *англомовці*, оскільки іменник *мовляни* давно вже не використовується в нашому мовознавстві.

У першому розділі «Теоретичні засади дослідження паремій» З. Коцуба визначає

статус паремійних одиниць як об'єкта етнолінгвопсихологічного дослідження, з'ясовує способи дослідження прислів'їв і приказок, пропонує власну методику їх лінгвокультурологічного аналізу. Головним чинником, який впливає на трактування паремійних еквівалентів у різних культурах і зумовлює невідповідності в їх тлумаченнях, вважає дослідниця, є етнокультурна маркованість клопочового слова паремії (паремійного блоку). Цей чинник важливо насамперед урахувати при дослідженні прислів'їв і приказок, опорні слова яких (або й самі паремії) мають відповідники або псевдовідповідники в зіставлюваних мовах, оскільки слова, а тим більше прислів'я, які б абсолютно точно переносили з мови в мову свій зміст, що повністю розкривається лише у сфері національного мовленнєвого використання, є достатньо рідкісними. Чинник варіативності тісно пов'язаний із чинником частотності, оскільки опосередковано дає інформацію про те, яке прислів'я або група прислів'їв уживаються частіше. Конвергентна кількісна репрезентативність паремійних блоків або груп у міжмовному зіставленні не є ознакою світоглядної ізоморфності, однак у багатьох випадках кількісна дивергентність указує на якісні міжкультурні невідповідності. Чинник якісної репрезентації паремійної тематичної групи виявляється в існуванні мережі розгалужених синонімічних, антонімічних та омонімічних відношень, що зумовлює трактування паремій як системи одиниць мови, які мають просторовий характер. Паремійна «просторовість» — це також результат універсальності значної частини різномовних прислів'їв і приказок, у яких вербалізуються передусім загальнокультурні стереотипи свідомості. Локальність окремих паремійних зразків у деяких випадках (особливо тоді, коли йдеться про одномовні субкультурні варіанти або синоніми) може бути релевантною, але не визначальною в міжмовному зіставленні. Історичний чинник, як і чинник локальності (регіональності), тісно пов'язаний із чинником варіативності. Для дослідника в деяких випадках важливо знати якщо не час виникнення паремії (що здебільшого майже неможливо), то принаймні дату першої її писемної фіксації, а також певні аспекти її функціонування в діяхронії.

У цьому ж розділі авторка обстоює думку про необхідність синхронно-діахронного багатомовного зіставного дослідження паремій, які є результатом тривалого різночасового культурно-ціннісного оброблення; авторка порівнює науковий (репрезентований у дослідженнях лінгвістів, пареміологів, філософів) і народний (об'єктивований у самих пареміях) підходи до трактування прислів'їв, а також простежує хронологічні межі становлення паремійних фондів сучасних

європейських мов, які вона вважає контамінацією різночасових міжкультурних світоглядних нашарувань, що й зумовлює їх базову універсальність. Різнобічне дослідження різномовного паремійного матеріалу, зокрема аналіз прислів'їв і приказок тематичної групи «жінка», дає підставу З. Коцюбі висловити думку, що більшість прислів'їв і приказок досліджуваних мов є порівняно новими паремійними утвореннями, які виникли або були запозичені в європейські мови (найчастіше з латини — безпосередньо або за посередництвом інших мов) не раніше XVI–XVII ст., а чимало й значно пізніше. Різномовний проverbs'яльний простір є відображенням різних етапів осмислення світу: від найдавнішого архетипного, а також міфічного світобачення, які є універсальними стадіями становлення всіх культур, до новіших — релігійного та філософського сприйняття світу, на яких найповніше виявляється багатоманітність культур. Біблійні тексти, переконана дослідниця, мали істотний вплив на поповнення сучасних паремійних корпусів, але цей вплив був здебільшого ідейним, оскільки цілісні біблійні сентенції рідко поповнювали національні паремійні зібрання. Християнські світоглядні засади мали особливе значення тільки для формування логічно-образної структури взаємопов'язаних концептів «совість» і «гріх» у всіх аналізованих мовах, що виявляється в паремійній інтерпретації логем, реалізованих у біблійних текстах (с. 144–157).

У монографії обстоюється переконання, що генетична спорідненість мов не є визначальною чинником, який зумовлює склад і наповнюваність їхніх паремійних корпусів. Територіальна близькість мов уможливило існування значної кількості контактних запозичень, що пояснює побутування паремійних аналогів та еквівалентів у різноструктурних мовах, якими послуговуються народи-сусіди, і їх відсутність у споріднених мовах територіально віддалених народів (с. 75). Проте факт існування паремійних аналогів у мовах різних мовних груп територіально віддалених народів культурно і релігійно неконгруентних цивілізацій не завжди є наслідком запозичення і може пояснюватися можливістю виникнення паремійних еквівалентів на основі подібних форм мислення в аналогічних життєвих ситуаціях. З. Коцюба вказує також на подібність основних принципів виникнення образів у різних народів (с. 36).

Здатність паремій впливати на формування світоглядних підвалин представників конкретного народу, особливо на сучасному етапі розвитку, є, як відомо, дискусійною і малодослідженою, але в монографії ця проблема, на жаль, розглядається лише побіжно. Не заперечуючи такої здатності прислів'їв і

приказок, дослідниці, однак, цілком слушно сумнівається в категоричності твердження про те, що паремії і сьогодні формують етичні норми та регулюють поведінку народу-носія (с. 61).

Оскільки у прислів'ях якнайповніше відображений саме опозиційний спосіб побудови логічних взаємозв'язків, зіставне дослідження паремій у другому розділі монографії «Асоціативно-вербальні зв'язки в паремійних корпусах слов'янських, германських і романських мов» проводиться на основі аналізу специфіки паремійної вербалізації універсальних матричних протиставлень «добро — зло», «розум — глупота» і «багатство — бідність», які в своїй сукупності формують каркас асоціативно-вербальної сітки, на який накладаються найрізноманітніші етноспецифічні та універсальні зв'язки. Домінантні позиції в побутовій картині світу займає протиставлення «добро — зло», що є універсальною базовою опозицією в царині етичного; у побутовій свідомості воно майже накладається на протиставлення «правда (істина) — неправда» і своєю здатністю не лише до експліцитної, а й імпліцитної реалізації як стійкої латентної концептуальної ознаки більшості проverbsально об'єктивованих концептів пронизує паремійні корпуси мов.

Новаторською є також спроба З. Коцуби схарактеризувати універсальну структуротвірну функцію концептів «Бог», «доля», «правда», «люди», «прислів'я», «дурень», які, за спостереженням дослідниці, поєднують низкою спільних концептуальних ознак у слов'янській, германській і романській побутових картинах світу і по-різному корелюють з базовою універсальною опозицією «добро — зло». Ознака «неосудність» об'єктивується в прислів'ях і приказках аналізованих тематичних блоків через асоціативно-вербальні зв'язки ключового для фольклорної картини світу концепту «правда», що є основою для експлікації функціонального навантаження різнотипних, на перший погляд, концептів при формуванні народного світосприйняття. Ознаки «неосудність», «неминучість» і «всюдисущість» при здебільшого конвергентній вербалізації в пареміях досліджуваних мов отримують етноспецифічну актуалізацію в російських прислів'ях з опорним словом «люди», що вказує на особливий статус громади (рос. «община») у взаємозалежності «люди — община» в стереотипних народних уявленнях росіян. У концептах «дурень» і «правда» ознаки «суворість», «грубість» набувають двобічної експлікації: дурень і правда в пареміях виступають як суб'єктом, так і об'єктом грубості. У різномовних прислів'ях і приказках спостерігається також поєднання базових ознак концептів «Бог» і «доля».

Заслужують на увагу висновки дослідниці про особливості корелятивних зв'язків між компонентами аналізованих опозицій у колективних уявленнях носіїв різних мов — компонентами, які, перебуваючи у мові в антонімічних відношеннях, у побутовій свідомості є нечітко структурованими. Так, семантична амплітуда опозиції «розум — глупота» у пареміях коливається від протиставлення до часткового уподібнення (с. 248). Різномовною є також народна оцінка компонентів опозиції «правда — неправда», «добро — зло» (с. 158, 160, 164). Найчіткіше опозиційність виявляється в пареміях, які репрезентують опозицію «багатство — бідність», незважаючи на неоднозначність кваліфікації її компонентів у слов'янському, германському і романському проverbsальному просторі.

Чинник етнокультурної маркованості ключового слова паремії (паремійного блоку) послужив основою для дослідження особливостей паремійної вербалізації опозиції «пан — мужик» в останній частині цього розділу. Такий підхід до аналізу цілком виправданий, оскільки актуалізація паремій, які репрезентують названу опозицію в різних культурах, безпосередньо залежить від особливостей концептуалізації носіями цих мов опорних слів аналізованих прислів'їв і приказок. Тому при запозиченні значна частина концептуальних ознак різномовних компонентів опозиції «пан — мужик» зникає, що є наслідком втрати «природного» етнокультурного середовища його формування і побутування.

У третьому розділі «Опозиція “своє — чуже” як універсальний маркер культурної та етнічної визначеності» простежено універсальні ознаки і національні особливості взаємовідношень опозицій «своє — чуже» та «добро — зло» в прислів'ях і приказках зіставлених мов, виявлено закономірності і причини існування прямих і перехресних зв'язків між компонентами аналізованих протиставлень у колективній свідомості їх носіїв. Основну причину суб'єктивної кваліфікації зв'язків між компонентами аналізованих опозицій З. Коцуба вбачає в універсальній тенденції до оцінювання життєвих ситуацій крізь призму людського «Я», що не залежить від етнічної належності, соціального статусу, природно-географічних та економічних умов побутування.

Власне «Я» особи, що в мовному вимірі абстрагується в узагальнене «Я» носія мови, є також спільною для побутової свідомості носіїв багатьох мов точкою відліку у сприйнятті відношень належності. Універсальність відзначеної тенденції не виключає існування дивергентного бачення місця й ролі особи в світоглядній системі представників різних мовних спільнот, про що свідчать дослідження специфіки різномовної паремійної реалізації універсальної семіотичної

моделі «я — вони» у рецензованій праці. Дивергентною є також вербалізація стереотипних національних уявлень про статус і функції *своїх* і *чужих* у пареміях, зумовлена певними диспропорціями в розумінні меж *свого* і *чужого* в колективній свідомості носіїв досліджуваних мов.

Вдалою є спроба уніфікувати підходи до формування етностереотипів. Колективні уявлення про чужинців у різномовних прислів'ях і приказках, зумовлені історичними або територіальними кваліфікаційними чинниками, ґрунтуються на типових для всіх паремійних корпусів параметрах: це національні риси характеру, типові ознаки, релігійне протиставлення, мовна розрізненість, спосіб життя, улюблені заняття, звички, гастрономічні уподобання, зовнішній вигляд. Найтиповішими характеристиками інших народів, що не залежать від конкретного суб'єкта чи об'єкта оцінки у всіх паремійних корпусах, є хитрість, брехливість і дурість. Певним чином уніфікованими є оцінки інших субетносів.

У цій же частині монографії на прикладі англійського прислів'я «An Englishman's house is his castle», що його дослідники традиційно вважають безеквівалентною паремією, яка виражає національні морально-ціннісні пріоритети, а також усієї паремійної тематичної групи з ключовими словами *house* і *home* в зіставленні з відповідними групами прислів'їв і приказок української, російської, польської, німецької і французької мов З. Коцуба обґрунтовує твердження, що «майже все універсальне у паремійних корпусах зіставлених мов містить елементи ідіоетнічного, а, з другого боку, у багатьох паремійних зразках, які традиційно вважаються виразниками національно-ціннісних пріоритетів, можна відшукати ознаки універсального» (с. 276).

В останньому розділі «Національні особливості ієрархії цінностей у пареміях» простежено особливості національних пріоритетів у системі цінностей носіїв української,

російської, польської, англійської і французької мов. Своєрідною точкою відліку при аналізі паремійного матеріалу в цьому розділі є матеріальні цінності, що є універсальним для побутової свідомості багатьох народів критерієм оцінювання суспільних явищ, подій тощо, який знайшов своє найповніше відображення в різномовних пареміях. Дослідження специфіки різномовної вербалізації прислів'їв і приказок цієї групи дає підстави для визначення національно зумовлених пріоритетів на шкалі універсальних цінностей, спричинених особливостями історико-культурного розвитку націй. Паремійно об'єктивовані ієрархії цінностей носіїв названих мов у монографії репрезентовані й за допомогою схем (с. 404–407). Концепт «праця» як різночасове багатопарове утворення, що має широку об'єктивізацію в паремійних корпусах зіставлених мов, у рецензованій праці вважається засобом реалізації ціннісних концептів різного рангу.

Не цілком чітко в дослідженні диференціюється лінгвокультурна специфіка різних народів, які послуговуються однією мовою, наприклад англійською, і хоч іноді авторка вказує на особливості власне американської або британської етнічної свідомості (с. 200, 282, 310, 330), здебільшого ці народи номінуються узагальнено: «носії англійської мови».

Загалом монографія З. Коцуби охоплює чимало актуальних для сучасного мовознавства питань, значно поглиблює теоретичні концепції, пов'язані з дослідженням різномовних культурних просторів крізь призму мови і дискурсу, репрезентує новий підхід до міжмовного лінгвокультурологічного аналізу прислів'їв і приказок. Результати цього дослідження будуть корисними не лише лінгвістам, а й усім, хто цікавиться функціонуванням мови як складника культури, зокрема культурологам та етнопсихологам.

О. ТАРАНЕНКО